

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Психолого-правовий аспект тероризму

А.Й. Француз

Герой України,
заслужений юрист України,
лауреат премії Ярослава
Мудрого, доктор
юридичних наук,
завідувач кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті висвітлено питання щодо тероризму як психологічного явища та його класифікації у кримінально-правовій практиці. Доведено, що тероризм – це застосування насильства в ситуації розпаду загальносуспільної ціннісної парадигми та норм моралі.

В статье освещены вопросы терроризма как психологического явления и их классификации в уголовно-правовой практике. Доказано, что терроризм – это применение насилия в ситуации распада общественной ценностной парадигмы и норм морали.

The article highlights the issue of terrorism as a psychological phenomenon and gives classification in criminal law practice. It is proved that terrorism – is the use of violence in situation of common values and paradigms of morality collapse.

Ключові слова: тероризм, терор, тероризм міжнародний, сучасний тероризм, терористи, екстремізм, психологічні явища, психологія тероризму, парадигма, мораль.

Постановка проблеми

На сьогодні тероризм став невід’ємною частиною політичних і економічних процесів у світі та становить усе більш значну загрозу громадській і національній безпеці та подальшому розвитку нашої цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Цій проблематиці присвячено сотні публікацій, список їх авторів також досить великий. Обмежимося переліком прізвищ

лише тих учених, внесок яких у висвітлення цієї теми, на наш погляд, найбільш помітний. Це, зокрема – Б. Дженкіс, Р. Бейснер, Д. Белл, Р. Хантер, Г. Ангейер, М. Глазіус, М. Келдор, С. Гук, Дж. Спеніер, Р. Каган, Р. Родмен, А. Гарфінкл, Дж. Тороп, В. Подгорец, Д. Пайпс, С. Хантінгтон, С. Купчан, І. Валлерстайн, К. Хіршман, А. Конте, П. Девіс. Протягом останніх десятиріч до цієї проблеми прикута увага російських науковців, у працях яких розглянуто чимало питань, що стосуються причин виникнення та поширення тероризму. Пе-

редусім, ідеться про Ю. Антоняна, С. Беглова, Е. Ляхова, В. Лапкіна, В. Пантіна, В. Максименка, М. Ільїна, М. Чешкова, А. Владимірова, Ф. Толіпова, В. Устинова та інших. Не ігнорують проблематику тероризму й антитероризму також науковці нашої держави, зокрема В. Ліпкан, В. Антипенко, В. Дрьомін, Д. Никифорчук, Л. Новікова, М. Руденко, Б. Канцелярук, В. Гребцов, О. Коломієць, О. Сушко, І. Смазна, Г. Токаревський.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Тероризм, як явище, охоплює весь світ, оскільки для терористичних організацій не існує ні кордонів, ні ліній фронту, ні глибокого тилу. Новий спосіб ведення війни потребує пошуку нових засобів, а для цього необхідним є глибоке розуміння тероризму, що робить його відмінним від такого зовні схожого на нього способу боротьби, як війна.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення психолого-правових аспектів тероризму.

Виклад основного матеріалу дослідження

Тероризм за своєю суттю є психологічним явищем, оскільки прагне створити атмосферу тотального страху серед населення з метою досягнення певних політичних цілей, як загроза застосування насильства, яка спричинює почуття страху як у окремих громадян, так і загалом у суспільстві та розрахована на залякування та породження недовіри до органів державної влади у здатності протидіяти цим злочинним проявам. Саме таке визначення наведено на Міжнародній конференції із питань тероризму «Європа-2000», яка відбулась у м. Києві в березні 1996 р. [1].

Таким чином, страх є визначальним чинником впливу терористичних актів, що постає важливою проблемою сучасності та досліджується багатьма вченими, такими, як В.А. Щербак, М.О. Попов, А.Г. Лук'янець, С.О. Печоров, А.В. Тимченко,

О.А. Порхну, А.О. Рось, І.В. Замаруєва, В.Л. Петров та інші.

Що ж являє собою психологія тероризму? Це:

- по-перше, примітивне, чорно-біле, але релігійно-фанатичне світосприйняття, яке практично ніколи не має кінцевої цілі терору;
- по-друге, відчуття своєї переваги над «простими смертними», що відміння або зменшує перебірливість у засобах терору;
- по-третє, мала чутливість стосовно своїх і чужих страждань, при високій готовності вбивати і вмирати, і високого рівня терористичної підготовки.

Для особистості терориста характерні такі психологічні особливості, як негативне світосприйняття, що виникає під дією низки факторів – невідповідність між образом ідеальної моделі світу та самого себе в реальній дійсності і можливостями самореалізації, у результаті чого терорист може виправдати себе та свої дії.

Настало ХХІ ст., яке з точки зору масової психології можна позначити як еру тероризму. У перекладі з латинської слово «terror» – це страх, жах. Основна мета терористів полягає в тому, щоб викликати стан жаху не тільки у своїх жертв-заручників, а й у всіх інших людей. Своєчасну книгу «Психологія тероризму» (2002) написав Д.В. Ольшанський. «Мабуть, на тлі терористичних актів у Нью-Йорку 11 вересня 2001 року, – зауважує він, – довго доведеться шукати і важко буде знайти якийсь інший феномен, інформація про який останнім часом так швидко поширилася і миттєво підпорядкувала собі свідомість мільярдів людей у всьому світі. У міжнародного тероризму це вийшло набагато швидше, ніж комп'ютерна революція чи впровадження ксероксів. Всіма опанував шок» (Ольшанський, 2002, с. 8).

Необхідно розрізнити два споріднених, але різних за змістом поняття – «терор» і «тероризм». Терор – насилля влади з її державним апаратом проти народу з метою придушення не тільки опозиції, а й усього загалу, з метою викликати жах і змусити полишити думки про спротив.

Іншими словами, терор – насилля з боку наділеного владними повноваженнями («сильніших»), це політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами. Терористи прагнуть викликати ситуацію хаосу в політичних, економічних структурах суспільства, спровокувати стан страху в масовій свідомості. Дії терористів спрямовані на те, щоб створити паніку в суспільстві, дезорієнтувати та дезорганізувати роботу державних органів.

Тероризм з'являється, коли суспільство переживає глибоку духовну кризу, насамперед кризу ідеології та державно-правової системи. У цьому суспільстві з'являються різні опозиційні групи – політичні, соціальні, національні, релігійні, – для яких стає сумнівною законність чинної влади. Тероризм має тенденцію до зростання саме в перехідні періоди й етапи життя суспільства, коли в ньому створюється певна емоційна атмосфера, а нестійкість є основною характеристикою базових взаємин держави та соціальних зв'язків. Це є благодатним ґрунтом для вирощування насильства й агресивності в суспільстві та призводить до того, що певна група (економічна, етнічна, соціальна, релігійна) намагається нав'язати свою волю суспільству, використовуючи в ролі інструмента реалізації своїх устремлінь насильство.

«Екстремізм і тероризм, – зазначають Л. Дробіжева і Е. Паїн, – не можна порівняти з вірусом, який людство десь підхопило. Це його внутрішня недуга, породжена головним чином дисгармонійним розвитком у соціальній, політичній і культурній галузях» (Дробіжева, Паїн. Політичний тероризм і екстремізм / Століття толерантності. – 2003, с. 33).

У кримінально-правовій практиці тероризм класифікують як застосування чи погрозу застосування насильства чи інших загально небезпечних дій, що створюють небезпеку життю чи здоров'ю невизначеного кола осіб, заподіяння майнової шкоди або настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії спрямовані на підрив атмо-

сфери спокою, дестабілізацію, залякування чи пригноблення суспільства з метою ухвалення державою, міжнародною організацією, фізичною чи юридичною особою або групою осіб будь-якого рішення чи утримання від нього.

Використовуючи різні форми насильства, суб'єкт насильства не може стати в момент здійснення теракту об'єктом (і навпаки). Тобто в такому разі відбувається чітка диференціація на суб'єкт і об'єкт насильства, що є відмінним від війни, де кожна сторона зазнає втрат від військових дій.

Загальноприйнято, що дії, вчинені під час війни, зокрема учасниками партизанського руху, не кваліфікуються як терористичні.

Проаналізуємо, що нині розуміють під поняттям «тероризм».

Енциклопедичні словники, зокрема юридичні, визначають у його міжнародному аспекті:

- тероризм міжнародний – насильницькі акти, вчинені проти окремих громадян чи об'єктів, зокрема тих, що перебувають під захистом міжнародного права, вбивства глав іноземних держав та урядів (їхніх дипломатичних представників), підривання приміщень посольств і місій, представництв організацій, штаб-квартир міжнародних організацій, вибухи у громадських місцях, на вулицях, аеропортах, вокзалах тощо [2];

- тероризм міжнародний – сукупність суспільно небезпечних у міжнародному масштабі діянь, що тягнуть за собою невинуватого загибель людей, порушують нормальну дипломатичну діяльність держав, їхніх представників і утруднюють здійснення міжнародних контактів і зустрічей, а також транспортних зв'язків між державами [3];

- тероризм – злочинна діяльність, яка виражається в залякуванні населення та органів влади з метою досягнення злочинних намірів [4].

Науковці України, зокрема В. Ємельянов, тлумачать тероризм як загально небезпечні дії або погроза ними, що вчиню-

ються публічно, посягають на суспільну безпеку та спрямовані на створення в соціальній сфері обстановки страху, неспокою, пригніченості з метою прямого або непрямого впливу на прийняття будь-якого рішення чи відмови від нього в інтересах винних [5].

Відомий фахівець із питань вивчення тероризму Ю. Антонян вважає, що тероризм – це насильство, яке містить загрозу іншого, ще більшого насильства для того, щоб викликати паніку, зруйнувати або порушити державний чи суспільний порядок, викликати страх, примусити противника прийняти бажане рішення, викликати політичні та інші зміни [6].

У своїй праці С. Зелінський намагається визначити сутність сучасного тероризму: «Слід зазначити, що за всю історію існування соціального феномену тероризму значно змінився його зміст і форми прояву, хоча сутність залишилась тією ж – використання крайнього насильства або погрози насильством для досягнення певних політичних, релігійних чи інших публічних цілей, за наявності основного конструктивного елемента – мотиву злочинного терористичного діяння – залякування державної влади, суспільства або його частини [7, с. 40]».

У контексті пошуків визначення тероризму в міжнародному правовому полі 27 січня 1977 р. у Страсбурзі було прийнято Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом.

У цій конвенції було домовлено вважати терористичними актами:

- правопорушення, що підпадають під дію Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписаної в Монреалі 23 вересня 1971 р.;
- серйозні правопорушення з посяганням на життя, фізичну недоторканість або свободу осіб, що мають міжнародний захист, зокрема дипломатичних агентів;
- правопорушення з викраденням, захопленням заручників або серйозним незаконним затриманням;
- правопорушення із застосуванням

бомби, гранати, ракети, автоматичної вогнепальної зброї або листів чи пакетів із закладеним вибуховим пристроєм, якщо таке застосування створює небезпеку для осіб;

- замах на реалізацію будь-якого з наведених вище правопорушень або участь як співника особи, яка намагається здійснити таке правопорушення;
- правопорушення із застосуванням насильства проти життя, фізичної недоторканості, проти власності, якщо таке діяння створило колективну небезпеку для осіб або свободи особи;
- замах на здійснення будь-якого із наведених вище правопорушень [8].

Логіка тероризму містить момент неповаги до всіх конвенцій і в цьому, певним чином, полягає його дієвість. Важлива не так нахабність терористичних нападів, як те, що конкретні терористичні акти пов'язані з прогнозуванням екстремального насилля, не обмеженого жодною складовою частиною конвенцій [9].

У Законі України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. тероризм трактується як «... суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства із захопленням заручників, підпалами, убивствами, тортурами, залякуваннями населення та органів влади або здійсненням інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрозами виконати дії для досягнення злочинних цілей» [10].

Як свідчить аналіз, при дослідженні феномену сучасного тероризму доцільно зважати на чотири основні характеристики.

По-перше, тероризм – це одна з форм організованого насильства.

Він об'єктивно виражається в конкретному своєму прояві – у терористичному акті, який полягає у вчиненні певних злочинних діянь, а саме – вибухів, підпалів та інших загально небезпечних дій, що реально можуть заподіяти чи заподіюють шкоду невизначеній кількості осіб і можуть спричинити інші тяжкі наслідки, і так само в погрозі виконати такі дії.

Терористи не завжди мають намір вбити конкретну персону – вони прагнуть насиллям дестабілізувати, залякати суспільство і владу, вбиваючи пересічних громадян, тих, хто опинився поряд із об'єктом терористичного акту.

По-друге, тероризм переслідує політичні цілі та мотиви, це специфічна форма політичного насильства. Сучасний тероризм має за мету проведення насильницьких акцій, аби примусити державні чи інші органи прийняти рішення, що задовольнило б вимоги терористів.

По-третє, тероризм спрямований проти переважаючих за потужністю державних машин.

По-четверте, характерним змістом тероризму є свідомо спрямованість на численні людські жертви, руйнування матеріальних і духовних цінностей, провокація війни, недовіри та ненависті між соціальними, національними і релігійними групами, що сприяє виникненню і поглибленню антагонізмів у світі.

Останні найбільш серйозні та численні за кількістю жертв терористичні акти спрямовувалися на невизначену кількість жертв, про що свідчить чіткий вибір об'єктів терористичних дій: вибухи в токійському та паризькому метро, вибухи посольств США в Кенії та Танзанії, вибухи в Москві та Міжнародному торговельному центрі в Америці.

Значно розширилися дії, які терористи можуть реалізувати проти людства: масові отруєння, радіоактивне зараження, зараження небезпечними хворобами, поширення епідемій та епізоотій тощо. Знарядями для здійснення терористичних актів можуть бути вибухові пристрої широкого спектра дії, радіоактивні, отруйні та інші небезпечні хімічні речовини, не виключаючи й атомної зброї.

Найуніверсальнішим і найпоширенішим є тлумачення американських дослідників В. Маллісона і С. Маллісона: тероризм – «це систематичне використання крайнього насильства та погрози насильством для досягнення публічних і політичних цілей» [11, с. 3].

Відомий керівник спецслужб ФРН Г. Нолан запропонував таке визначення: «Тероризм необхідно розуміти як вид боротьби, що в політичних цілях або з політичних мотивів намагається примусити державні органи або громадян насильством або погрозами до певних дій» [12].

Поширення терористичних виявів і масштабність їхніх руйнівних наслідків дає підстави деяким дослідникам, зокрема єгипетському політологу М. Сід-Ахмеду, трактувати поняття «тероризм» значно ширше, ніж було прийнято. На його думку, технологічний розвиток, який досяг небаченого рівня у військовій галузі, призвів до того, що війна в класичному розумінні цього слова стала неможливою, якщо не абсурдною. Оскільки абсурдність війни не означає закінчення конфлікту, боротьба тепер загрожує набути інших форм. Зі специфічної точки зору, тероризм може розглядатися як продовження війни, а не тільки політики, іншими заходами [13].

Варто зазначити, що в багатьох випадках політичний радикалізм і диверсійно-терористичні методи ведення війни створили передумови виникнення сучасного тероризму.

Сучасний тероризм – це явище соціальне, дуже складне, структуроване. Він виникає та розвивається як наслідок недоліків і помилок у політичних, соціальних та інших сферах, а також низького професійного рівня певних спецслужб і корумпованості декотрих політичних чиновників. Сучасний тероризм відображає інтереси різних суспільно-політичних сил. Це дає змогу по-різному підходити до вироблення універсального визначення тероризму, що серйозно перешкоджає пошукові оптимальних заходів протидії та попередження терористичних виявів.

Сучасний тероризм поєднує високий рівень політичної мотивації з низьким рівнем участі мас, що відрізняє його від війни, партизанської боротьби, національно-визвольного руху та інших масових політичних явищ.

Феномен сучасного тероризму полягає в тому, що загибель від терористичних ак-

тів невинних людей відбувається на очах суперсучасних армій. Сучасні терористи розробляють або використовують уже існуючі в комунікаційному просторі сценарії застосування звичайних, цивільних, порівняно доступних і дешевих технологічних розробок, наслідки застосування яких із руйнівною метою можна порівняти з наслідками війни.

Класичні військові схеми за цих умов не спрацьовують, і як результат – колективні системи безпеки виявляються не адекватними викликам часу та не спроможні активно протидіяти тероризму.

Сучасний тероризм за наявності незначних власних ресурсів здатен насильницькими методами вирішити конфлікт навіть із значно переважаючими силами завдяки двом особливостям, які відрізняють його від інших форм збройного вирішення конфлікту, а саме:

- цілковите ігнорування всіх правил ведення війни, починаючи від означення учасників бойових дій до використання цивільного населення як захисного щита та заручників задля власних інтересів;
- нещадне використання цивільних ресурсів атакованого противника для досягнення власної мети.

Дослідник Максимилян Стрімська визначає сутність сучасного тероризму так: «Сучасний тероризм можна дефініювати як політично вмотивований та обґрунтований метод використання радикального насильства, головна мета якого – досягнення певного психічного ефекту. Характерною рисою сучасного тероризму є комунікативність: поєднання насильницьких вчинків із політичним посланням, при чому це послання може бути, а часто і є, диференційованим із огляду на різні сектори цільової публіки. Його органічною части-

ною може бути як інтенсивне залякування, тероризування одних, так і підбурювання інших, потенційних спільників і наслідувачів терористів. Від останніх видів тероризму сучасний тероризм відрізняється насамперед систематичним використанням крайнього насильства, яке визначає також характер навмисне викликаного психічного ефекту» [14].

Органічною частиною сучасного тероризму є як інтенсивне залякування, тероризування одних, так і підбурювання інших, потенційних спільників і послідовників терористів. Від попередніх видів тероризму сучасний відрізняється насамперед систематичним використанням крайнього насилля, яке визначає також характер навмисне викликаного психічного ефекту. Логіка політичного тероризму – це логіка винятково нищівної психологічної війни [15].

Сутність сучасного тероризму можна тлумачити як насильницьку дію, що дає змогу використовувати інформаційні, фінансові та технологічні ресурси, спрямовується на свідоме нехтування людським життям для досягнення основної мети – стати впливовим елементом формування нового світового порядку.

Висновки

Таким чином, тероризм – це завжди застосування насильства, це дії, що суперечать загальнолюдським критеріям гуманізму. Крім того, це застосування насильства в ситуації розпаду загальносуспільної ціннісної парадигми та норм моралі. Практика тероризму заснована не лише на відповідних політичних та ідеологічних мотиваціях, а й має яскраво виражений моральний (або ж морально-психологічний) компонент.

Література

1. Епур Г. В. Терроризм : знать, чтобы предупредить : Сб. статей / Г. В. Епур, С. В. Коваленко. – Луганск, 2000. – 48 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева] ; Научно-редакционный совет издательства «Советская энциклопедия», Институт языкознания АН СССР. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. Энциклопедический юридический словарь / В. Н. Додонов [и др.]. – 2-е. изд. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 368 с.

4. Словарь по уголовному праву / Отв. ред. А. В. Наумов. – М. : Бек, 1997. – 686 с.
5. Проблеми державотворення і захист прав людини : Матеріали VII регіональної науково-практичної конференції. 13-14 лютого 2001 р. – Львів, 2001. – 236 с.
6. *Антонян Ю. М.* Терроризм : Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. М. Антонян. – М., 1998. – 235 с.
7. *Зелинський С. А.* Політичний тероризм як соціально-правове явище / С. А. Зелинський // Актуальні проблеми держави та права. – Вип. 6. – Ч. II. – Одеса, 1999. – С. 40.
8. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS N 90) : Конвенція від 27 січня 1977 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 14. – С. 337. – Код акта 35830/2006.
9. *Bonanate L.* Dimensioni del terrorismo politico. Aspetti interni e internazionali, politici e geuridici / L. Bonanate, F. Angeli. – Milano. – 1989. – S. 99-179.
10. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 25. – С.180.
11. Intelligense Newsletter. – 1995. – Nov. 23. – P. 3.
12. Die Zeit. – 1996. – 12 Dec. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zeit.de/>
13. World Policy Journal. Summer 1998. – Vol. 15. – № 2 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldpolicy.org/>
14. *Стрімська М.* Політичний тероризм : проблеми його визначення / М. Стрімська // Політологічний часопис. I. – 1994. – № 2. – С. 52.
15. Wardlaw G. Political Terrorism. Theory, tactics, and counter-measures / Grand Wardlaw. – Cambridge University Press // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assets.cambridge.org/97805213/62962/sample/9780521362962ws.pdf>